

המחבר עצמו אינו מזכיר שם משפחה של רבו, אבל בכתב יד ניו יורק של ספר המכתם (ראה להלן) הסופר הוסיף: 'כל זה נמצא בהגהות של רבי זלה"ה שם הרב ר' שמואל שקל ז"ל'. גם במובאות מתוך הספר המכתם המופיעות בספר ארחות חיים, רבו מופיע בשם ר' שמואל שקלי⁴.

ספר המכתם

ספרו של בעל המכתם הוא פירוש על הלכות הרי"ף. קדמוהו לפחות שלושה פרשני הרי"ף שחיו באותו איזור – ר' משולם בן משה בעל ספר ההשלמה, ר' מאיר בן שמעון המעילי בעל ספר המאורות, ור' יצחק בן אברהם מקרקשונה, תלמיד הרמב"ן. ר' משולם וספרו ההשלמה מוזכרים יותר ממאה פעמים בספר המכתם. ר' אברהם בן דוד, גדול חכמי דרום צרפת, מוזכר יותר ממאתיים פעמים, ובעל ריבון, ר' זרחיה הלוי בעל המאור, מוזכר כמעט מאה פעמים. חכמים אחרים בני האזור המוזכרים בספר המכתם הם ר' יצחק בן אבא מארי בעל העיטור, ור' שמואל שקלי, רבו של המחבר, ולעתים נדירות מופיעים גם שמותיהם של חכמים נוספים – ר' יהונתן הכהן מלוניל, ר' גרשום בן שלמה בעל השלמן, ר' קלונימוס הנשיא, ר' שלמיה מלוניל ור' יעקב בן אנטולי בעל מלמד התלמידים. חכם אחד, המכונה אצלו ר' משה, או הר"מ, טרם זוהה⁵.

תפוצה

חיבוריו של ר' דוד בן לוי עשו רושם כבר בזמנו. ר' מנחם המאירי הזכיר מדבריו בחיבורו 'מגן אבות'⁶, ור' אהרן הכהן עשה שימוש רב בספר המכתם בחיבוריו, ספר כלבו וספר ארחות חיים. ספר המכתם מופיע בשתי רשימות ספרים, אחת מגירונה משנת ה'קמ"ט (1389), והשנייה מפרובאנס במאה ה-16⁷. הוא מוזכר גם בפירוש פרובנצלי להלכות הרי"ף⁸.

שמואל בר שלמה זצ"ל; שם, עמ' קמט: 'זוה הטעם קבלנו מפי רבנו החכם הגדול ר' שמואל בר שלמה זכרו לחיי העולם הבא'.

4 ארחות חיים, פירנצה תק"י, הלכות ברכת המזון, סימן מד: 'וזה"ר דוד בר לוי כתב בשם ה"ר שמואל שקלי ז"ל...' (המכתם ברכות, עמ' קו: 'ולכך היה אומר רבינו ז"ל'); ארחות חיים: עניני שבת, מהד' הרב שלום י' קליין והרב יהודה קליין, מרכז שפירא תשנ"ו, עמ' 136 (וראה הערת שלמה בובר, מבוא לספר המכתם, מהד' מנשה גרוסברג, למברג תרס"ד, עמ' vii).

5 המכתם ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 244 ('וכתב הר"מ'); פסחים, עמ' מא (וראה שם, הערה 81).

6 'ואף הרב בעל המכתם כתב' – המאירי, מגן אבות, עניין ו. הדברים נמצאים לפנינו: המכתם ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 182.

7 הרשימה מגירונה כוללת לכאורה שני עותקים של המכתם: Item l alter libre de pergamin `Item l alter libre de paper apelat Mixtam de Thahanic`

הספר היה מוכר גם לרשב"ץ דוראן ולבנו ר' שלמה, יוצאי מיורקה שהגיעו לצפון אפריקה⁹. גולי ספרד אשר הכירו את ספר המכתם כוללים את ר' אברהם בקראט, שציטט מתוכו בפירושו לפירוש רש"י, ספר הזכרון¹⁰, ור' שלמה סיריליו, המביא מדבריו בפירושו לירושלמי כלאים¹¹. ר' משה אלאשקר ראה את הספר במצרים במאה ה-16¹², וגם רבי בצלאל אשכנזי, בעל השיטה מקובצת, הכיר את ספר המכתם¹³.

ספר המכתם הגיע גם לאיטליה, לידי של חכם אחד לפחות. ר' נתנאל טרבוט העתיק קטעים מספר המכתם, תחת הכותרת 'תוספות ספרדיות', לתוך כתב היד הגדול של ספר המדרכי שהכין¹⁴. גם בן זמנו, מהרי"ק, העתיק מספר פעמים מתוך 'תוספות

- ראו 2 Tamid, 'Inventari dels llibres d'Abraham Samuel de Peralada (1389)', p. 246 (1998-1999). הרשימה הפרובנסלית כתובה עברית: 'ספר המכתם מקלף ביאור טוב ברכות מגילה פסח ראשון חגיגה'. היא פורסמה פעמיים: A. Neubauer, 'Documents inédits: XIV. David Kokhabi', *REJ* 9 (1884), p. 217; J. P. Rothschild, 'Quelques listes de livres hébreux dans de manuscrits de la Bibliothèque nationale de Paris', *Revue d'Histoire des Textes* 17 (1987), pp. 325.

8 כתב יד פריס, הספריה הלאומית 357, דף 10א: 'וכתב הרב בעל המכתם ז"ל בפרק במה מדליקין'. מובאות מספר המכתם למסכת פסחים נמצאות גם בכתב יד פראג, המוזיאון היהודי 103, דף 84ב, שהוא ליקוט מפרובאנס.

9 ר' שמעון בן צמח דוראן, שו"ת תשב"ץ, ב, סימן רסג (מתוך המכתם למסכת חולין; הספר מוזכר בתשובה אחרת של ר' שמעון, אך רק מן הזכרון - תשב"ץ א, קיא); ר' שלמה בן שמעון, שו"ת רשב"ש, סימן תריט (המכתם, ביצה, מהד' הרב סופר, עמ' 178; ראה שם הגדולים, מערכת ספרים, ערך מכתם).

10 ספר הזכרון, מהד' משה פיליפ, פתח תקוה תשמ"ה, עמ' רלט: 'וכן כתב בעל המכתם זכרוננו לברכה בפרק לולב וערבה' (המכתם, סוכה, מהד' הרב סופר, עמ' 110). ר' אברהם חי במלאגה (דרום ספרד) לפני 1492 ולאחר מכן גלה לתלמסאן, ומשם לתוניס.

11 'וכן העיד הר' דוד בר לוי שכן כתב הרמב"ם ז"ל, ואמר שכן הוא בתוספתא ובירושלמי' (מסכת כלאים מן תלמוד ירושלמי, מהד' פסח שפירא ויעקב חנניה פריימן, ירושלים תשי"ב, דף לט ע"ב).

12 ראה עליו: יעקב שמואל שפיגל, 'גאון יעקב לר' משה אלשקר על טור אורח חיים', צפונות א, ד (תשמ"ט), עמ' כד-כה. הוא הזכיר את ספר המכתם פעמיים בתשובותיו. בסימן קז, שנכתב לבנו, הוא כתב 'כל זה כתבתי בגאון יעקב שחברתי ואחר כמה שנים בא לידי במצרים ספר המכתם ומצאתי כתוב שם כדברי...'. מדובר כאן כנראה בציטוט מספר המכתם למסכת שבת, שלא הגיע לידינו. בסימן לה הוא כתב 'וכן שמעתי שכתב בעל המכתם' (לכאורה הכוונה לפירושו למסכת ברכות אך לא מצאתי את הדברים שם). בשני המקרים ברור שהספר לא היה בידי באופן קבוע.

13 ר' בצלאל אשכנזי - על פי מובאה של החיד"א, פתח עינים, פסחים דף קט ע"ב, ירושלים תשי"ט, עמ' קיב: 'ואחר זמן רב ראיתי לקוטי רב בצלאל כ"י לפסחים וכתוב שם ענין ד' גאולות... בשם בעל המכתם תוספת להרי"ף שהוא רב קדמון' (הדברים נמצאים במכתם פסחים, עמ' קח).

14 כתב יד ורצ"ל, דף 271ג, 273ג, 280א, 385א. שני הקטעים הראשונים הועתקו מתוך כתב

משה בר יוסף⁴⁴. במקום אחד הזכיר בעל המכתם את 'רבינו ז"ל', ומסתבר שהכוונה לרבו, ר' שמואל שקלי, אותו הוא מכנה בדרך כלל 'החכם הגדול רבנו'.

גאוני בבל אינם מוזכרים הרבה בספר המכתם. גם רבינו תם והתוספות נזכרו בספר המכתם פעמים ספורות בלבד. אבל מסתבר שתורתם של בעלי התוספות השפיעה על הספר באופן נרחב, אלא שדבריהם הובאו בדרך כלל בציון הסתמי 'יש אומרים' וכדומה, שכן דברים רבים המובאים בספר המכתם בשם 'יש אומרים' מופיעים בדבריהם של בעלי התוספות, כפי שניתן ללמוד מתוך ההפניות במהדורה חדשה זו.

ספר המכתם שימש תדיר את ר' מנחם המאירי בספרו 'בית הבחירה', וכן את ר' שמעון בן צמח דוראן (התשב"ץ) בפירושו למסכת ברכות. כמו כן, מובאות רבות מן הספר מופיעות בספר ארחות חיים לר' אהרן הכהן מנרבונה, ובספר כלבו שהוא נוסח מוקדם יותר של אותו חיבור⁴⁵. שלושת המחברים הללו חיו בסמיכות זמן ומקום לר' דוד בעל המכתם, והם מעידים שספר המכתם השאיר רושם עמוק על לומדי התורה בדרום צרפת וספרד.

44 פסחים, עמ' קמד, ואולי גם ברכות, עמ' פ, הערה 156.

45 ראה על כך: הרב שלמה זלמן הבלין, 'לעניין הספרים כלבו וארחות חיים', בתוך ארחות חיים – עניני שבת, מהד' קליין, עמ' מא-סה.